

ПОВІДОМЛЕННЯ

Л. Д. Настенко-Капалет
краєзнавець
м. Київ

ПРООБРАЗ БОЯНА – ЯНЬ (ЛІТОПИСНИЙ ЖИТТЄПИС)

Пам'ять про Бояна, згаданого 1185 р. в “Слові про Ігорів похід”, розчинилась у семи століттях, що проминули від цієї події до першодруку “Слова...” 1800 року. Залишилось тільки поетичне ім'я піснетворця та 33 рядки у “Слові...” про його творчість. Відтоді почалась і 200 років продовжувалась болісна робота з відновлення образу Бояна. Виникало безліч гадок – від якого він роду за ім'ям, коли жив, яким князям співав, співав сам чи в парі, в яких містах перебував, якому Богові молився. Якщо узагальнити всі гіпотези про життя Бояна, то вийде, що Боян співав протягом 80 років, жив у Києві, Чернігові, Тьмуторокані, був поганином-перевертнем. За відсутності точки опори кожна гадка мала право на існування. Гадок багато, а факт один: Боян – то літописний Янь. Цей факт знайшов доктор історичних наук В.В. Яременко, відгадавши літописне ім'я християнина Бояна. Хто знає ім'я, той знає тайну, а від того – дати народження і смерті Бояна (Яня), місце його поховання. Володіючи цією тайною та комплексом фактів, задокументованих тогочасними літописцями, ми з'ясували, чому він був похований в Успенській церкві Печерського монастиря, яку мав родину. За літописними свідченнями Нестора відновили біографію Бояна, знайшли спосіб, як довести, що Янь не був воеводою з роду Добриничів, визначили роки народження його друзів з першого київського літературного осередку – Нестора та ігумена Феодосія, поточили час будівництва Феодосієм „старого” Печерського монастиря, знайшли гіпотетичну дату можливої зустрічі трьох видатних осіб в одному місці.

Початок ХІХ ст. відзначився віднайденням першодруку „Слово о полку Ігоревім”. Історичну пісню видав обер-прокурор Синоду О.І. Мусін-Пушкін 1800 р. в Москві.

Копію з оригіналу він придбав 1792 р. в Іоїла Биковського, архімандрита Спасо-Преображенського (Ярославського) монастиря, що його скасовано Катериною ІІ 1788 р. Рукопис входив до складу Спасо-Ярославського збірника, який був укладений в 1708–1709 рр. митрополитом Дмитрієм Ростовським (Данило Туптало). За гіпоте-

зою М. Гудзія, Дмитрій Ростовський був власником „Слова...”, яке включив у збірник разом з хронографом Поширеної української редакції 1617 р., а фрагменти „Слова...” використав у своїй книзі „Руно орошенное” 1680 р. [1, с. 128, 139, 135].

Данило Туптало закінчив Києво-Могилянську колегію в 1665 році тобто 480 років потому, як герой “Слова...” князь Ігор 1185 р. „їхав по Боричеву до церкви Святої Богородиці Пирогощої”, яка знаходилась і знаходиться на тій самій площі, що й Київська академія. От куди привели хронологічні віхи: від 1800 до 1615 р., від Спасо-Преображенського монастиря в Ярославлі до Братського монастиря в Києві, що через дорогу від Пирогощої.

Іоїл Биковський, релігійний письменник, педагог, видавець, теж був вихованцем Києво-Могилянської академії з 1757 р., а до того – її викладачем [2, с. 296]. На той час бібліотека Академії була чи не найбільшою в Східній Європі.

Копія “Слова...”, що належала Биковському, а згодом опинилася в Мусіна-Пушкіна, згоріла під час московської антинаполеонівської пожежі 1812 р.

Аналіз палеографічних особливостей копій, які були зроблені О.І. Мусінім-Пушкіним, М.М. Бантишем-Каменським та О.Ф. Малиновським з копії, що належала Биковському, показує, що вона була виконана на основі „київського скоропису з середини XVI до середини XVII сторіччя”, як свідчить Б.І. Яценко [1, с. 133].

Але, незважаючи на те, що копія була писана “київським скорописом XVI–XVII ст.”, а перший науковець-інтерпретатор Бантиш-Каменський був одним з вихованців Биковського в Київській академії середини XVIII ст., серед перших читачів вже постало питання – до якої літературної національної традиції належить “Слово...”?

Текст його настільки був “борзо писан”, що насіяні помилки проросли безліччю так званих “темних місць”, зробивши невпізнаними слова, мову та імена героїв, і унеможливили донесення до читача автентичної мови XII ст.

Однією із загадкових фігур “Слова...” став “Боян бо віщий”.

“Коли знаменита поема про Ігорів похід почала своє друге життя, – писав М.Ю. Брайчевський, – образ Бояна був елементом твору, що найбільше схвилював та заінтригував громадськість. На певний час Боян став володарем думок освіченої публіки. ... Пізніше ажіотаж трохи спав, але й до наших днів плекає пієтет до першого відомого нам представника давньоруської красної поезії” [14, с. 22].

Ніхто не мав сумніву в тому, що Боян – артистична натура. Вже 1826 р. О.С. Пушкін, прийнявши близько до серця образ стародавнього піснетворця, порівнював “звонкие Бояна Славья гусли” з чарівним співом Русалки. Спочатку навіть не зовсім було зрозумілим: *Боян – це професія чи ім'я?* В тому ж вірші Пушкіна попередній варіант був: “Звончатые Баянов наших гусли” [3, с. 467, 751].

В.П. Даркевич розглядає Бояна “в руслі міфо-поетичної традиції як образ *епічного поета-співака і музиканта*, ... як придворного виконавця пісень, що прославляє князя (“хвалословець”)” [4, с. 323].

М.Ю. Брайчевський вбачав у тоні автора “Слова...” іронічно-негативне ставлення до Боянної музи. “Для автора “Слова...” Боян був поетом-лакузою, репрезентантом тої, мовлячи словами Симоненка, “нікчемної продажної челяді, банди кривляк для втіх”, якої досить товклося при дворі першого-ліпшого феодалного володаря” [14, с. 222, 223].

Виникало ще одне питання – творчість Бояна *християнська чи поганська?* Академік Б. Рибаків вважав, що “Боян учасник (або керівник?) поганських свят” [5, с. 54], тобто поганин і прибіжник поганського світосприйняття, а В. Даркевич вбачав у метафоричній формі творчості Бояна-пророка дійсно поганського мага – шаманське камлання [4, с. 330].

Пов'язати Бояна з конкретним періодом часу здавалося неможливим. Перший видавець О.І. Мусін-Пушкін писав: “*Когда и при каком Государѣ* гремѣла лира его, ни по чему узнать нельзя...” [6, с. 2].

Довгий час вчені не були впевнені, чи існував віщий Боян-піснетворець взагалі. А якщо існував, то як звали його – людину, що стала прообразом віщого Бояна – Боянь, Боян чи Баян (“Баян” – тюркське “той, хто володіє над духами”)?

Аби знайти його реальне ім'я, потрібно було визначитись з етимологією слова “Боян”.

У 1842 р. дослідник літератури давньої Русі А.Ф. Вельтман вперше висловив думку, що Боян то є літописний Янь. Але надалі пріоритет віддавали думці академіка Д.С. Ліхачова, що Янь-поет – це Янь Вишатич, київський воєвода і нащадок Добрини, брата Малуші.

Пошуки присутності Бояна серед літописної інформації проводив В.В. Яременко.

“Не можна йняти віри, – писав він, – аби автори “Повісті временних літ”, віддаючи належну хвалу і шану кожному книжнику,

не помітили, не згадали жодним словом славетного Бояна... Вони увічнили його, тільки ім'я того співця інше, реальне, не вигадане чи штучно утворене вченими кінця XVIII–XIX сторіч... Боян – це *штучно створене ім'я*... В літописних текстах вживається частка “бо” в незвичному для нас вигляді: “Се бо есть бо батоґъ”. Боянь складається з імені Янь і частки “бо”... Тобто, за першоджерелом – “бо Янь бо віщий”. Тож *реальне ім'я “бо Янь”*, а не “ба Янь”... Ми певні, що в особі Яна відшукався загублений вигаданий Боян” [7, с. 494, 495, 497].

Основою для пошуків Бояна прислужились свідчення літописця Нестора за Іпатським списком. Під 1106 рік зафіксовано дві події, пов'язані з іменем Янь:

“Повоювали половці побіля Зарічеська, і послав на них Святополк [Ізяславич. – Л.Н.] *Яня Вишатича* (у Лаврентіївському списку слово “Вишатич” тут відсутнє. – Л.Н.) і брата його Путятю, Івана Захарича, і Козарина.

У це ж літо помер *Янь* (“Вишатич” – доводить Ліхачов), старець добрий, жив літ дев'яносто, в старості маститий: жив по закону Божому, не худший перших праведників, *від нього ж я чув багато словес, які і вписав у Літописець*. Його ж і гріб є в Печерському монастирі, де лежить тіло його, покладене місяця червня в 24-й день”.

Впадає в око невідповідність між діяльністю і віком цієї людини – чи може воєвода ходити на війну в 90 років? Якщо вважати, що 90 років – це не “поетичне перебільшення”, тоді, ймовірно, йдеться не про одного Яня, а про двох тезок? Умовно назвемо Яня, від якого Нестор “чув багато словес, які і вписав у Літописець”, істориком.

Яременко вважає: “Оце, очевидячки, і є біографія *Бояна*. Насправді – *Яня*, нашого першого піснетворця... Якщо Янь помер у 1106 році в 90-річному віці, то, відповідно, народився в 1016 р. [7, с. 495].

Академік Д.С. Ліхачов, скориставшись повною відсутністю в Лаврентіївському та Іпатському списках слова “Вишатич”, приписав його до імені другого Яня – “дев'яносторічного старця”, припускаючи, що перший Янь з Путятюю та Іванком – то все ... три брати Захаричі.

Замінивши Яневі (який з братом Путятюю ходив у похід) ім'я по-батькові “Вишатич” на “Захаричів”, Ліхачов тим самим “передав” це ім'я по-батькові (Вишатич) разом з посадою (воєвода) 90-річному Яню-історикю. А далі з цього вже закріпилося твердження, що 90-річний Янь – це поет, він же – “київський воєвода”, а від

того – “нащадок Добрині”, тобто Яня-історика ототожнили з Янем Вишатичем [7, с. 495].

Таке трактування видається сумнівним, позаяк воно, по-перше, суперечить літописним свідченням (де неодноразово згадуються не “три брати Захаричі”, а два брати-воєводи Вишатичі – саме Янь і Путятя); по-друге, не відповідає хронології подій в житті нащадків Добрині.

Так виникло протиріччя поглядів:

– воєвода – Янь Захаричів, а історик – 90-річний київський воєвода Янь Вишатич (Ліхачов);

– воєвода – Янь Вишатич, а історик – 90-річний Янь – “*бо Янь*” (Вельтман, Яременко).

Саме ці протилежні точки зору підказують напрям для виходу із суперечливої ситуації.

Розв’язати цей вузол зможемо лише в тому випадку, якщо будемо спиратися не на здогадки, а на факти. Знайдемо дату народження Яня, сина Вишати. За основу візьмемо родовід нащадків Добрині, а не дату смерті історика. Якщо рік народження Яня Вишатича співпаде з 1016 р., то Янь-воєвода і Янь-історик є однією особою, а якщо не співпаде, тоді не варто сторінки біографії воєводи приписувати історикові.

Хронологічних свідчень життєписів поколінь воєвод: Добрині, Коснятина, Остромира, Вишати та Яня з братом Путятюю маємо обмаль, але все ж спробуємо обчислити рік народження Яня, сина Вишатича.

Як відомо з “Повісті временних літ” та з інших джерел (в дужках):

– 970 – Добриня, син Малка Любчанина [8, с. 40], вуйко Володимира Святославича стає воєводою при Володимирі в Новгороді, (з 978) – посадник новгородський, 985 – Добриня, “вуй Володимира”, з великим князем Володимиром рушив на Болгар [8, с. 51];

– (1010) – Коснятин – воєвода новгородський, 1018 – посадник новгородський, організував новгородців, які бились з Болеславом та Святополком за Ярослава [8, с. 83]; (1021) – вбито за наказом великого князя Ярослава;

– (1060) – помер Остромир, боярин новгородський часів князя київського Ізяслава Ярославича;

– 1043 – воєводу “Вишату, батька Янева”, послав Ярослав із сином своїм, новгородським посадником Володимиром Ярославичем, на Цесароград, де Вишату було взято в полон до Греків, по-

вернувся 1046 р.; 1064 – Вишата з Ростиславом Володимировичем тікає з Новгороду до Тьмутарокані [8, с. 93];

– 1071 – перше літописне свідчення про “Яня, сина Вишатина”, як військового діяча (збирач податі для Святослава Ярославича чернігівського в Ростовській землі, у часи княжіння у Києві Ізяслава Ярославича) [8, с. 109, 110];

– 1089 – “воєводство київської тисячі держав Янь [Вишатич] за Всеволода Ярославича”, коли освячували церкву печерську святої Богородиці [8, с. 127];

– 1091 – “Феодосій прийшов у дім до Яня [Вишатича, воєводи київського], що жив по закону Божому... та поучав про царство небесне, що його прийняти *праведникам*” [8, с. 129];

– 1093 – “прийшли до Стугни проти половців, ... і розважливий муж Янь [Вишатич] (“смысленѣи мужи, Янь и прочіи”) [7, с. 234];

– 1106 – останнє літописне свідчення про Яня Вишатича (воєводу Святополка Ізяславича): “І послав проти половців Яня Вишатича [воєводу]. У сей же рік преставився Янь [Вишатич] не худший від перших *праведників*” [8, с. 161];

– 1113 – “кияни пограбували двір Путятя [Вишатича], тисяцького” [8, с. 171].

Отже, на 5 поколінь воєвод не маємо жодної дати народження, лише дві дати смерті (Коснятина і Остромира) та 15 датованих згадок про конкретні справи воєвод. Але, враховуючи всі ці відомості в комплексі, маємо можливість *визначити гіпотетичні дати народження всіх воєвод від Добрині до Яня*. Тут наводимо лише результат, поминувши розрахунки, що були зроблені автором: Вишата Остромирович з’явився на світ десь у 1012–1016 рр., Янь Вишатич – у 1043 р. (схоже, молодший Путятя народився після 1046 р., коли Вишата повернувся з полону).

Позаяк Янь Вишатич народився близько 1043 р., то 1106 р. йому було не більше 63 років – вік ще воєводський. До того ж, у 1016 р. Вишата не міг народити сина Яня, бо тільки-но сам народився, або був у чотирирічному віці.

Тож Янь, який помер 1106 р. у віці 90 років, не міг бути ні сином Вишати, ні онуком Остромира, ні, взагалі, “нащадком Добрині”, а згадані під 1106 р. 63-річний Янь Вишатич – воєвода із роду Добрині Маловича і 90-річний Янь – історик (друг Нестора) – це дві різні особи. Нестор розповів про смерть 90-річного “бо Яня” (не Вишатича).

Відсутність батьківського імені поруч з ім'ям Яня-історика свідчить не про недбалість літописця, а про те, що він відрізняв Яня Вишатича від Яня “не Вишатича”. Схоже, поточнений коментар до літопису має мати такий вигляд: *“преставився Янь [“бо Янь” не Вишатич].*

Використання літописцем тільки імені є свідченням надзвичайної популярності Яня – “бо Яня”, якщо з одного імені всі знали, про кого йдеться. Через ту велику любов і популярність Нестор написав тільки його ім'я, не згадавши роду, від якого пішов той “бард від Бога”.

Отже, герой “Слова...” Боян, *по-перше*, – мав реальне ім'я Янь, *по-друге*, – не Вишатич, *по-третє*, – жив у 1016–1106 рр. З його роком народження співпадає рік народження не Яня Вишатича-воєводи (1043 р.), а рік народження його батька, Вишати Остромировича. Тож в статті під 1106 р. йдеться про смерть не воєводи, а історика, популярність якого не поступалася популярності князя.

Але це ще не біографія, а тільки її частка. Спробуємо знайти в літописах ще якісь допоміжні факти до історичного портрета “бо Яня”.

Як відомо, в “Повісті временних літ” ім'я Яня згадується сім разів (дивись наведені вище хронологічні свідчення життєписів поколінь воєвод за текстами з книги “Літопис руський”, що її упорядкував і переклав Л.Є Махновець). Особливу увагу звернемо на ті випадки в *оригіналі*, коли поруч з іменем Янь відсутнє уточнення “Вишатич”.

Відзначимо – за традицією, що її встановили історики, – в тих випадках, коли в літописі було написано тільки “Янь”, Махновець, уточнюючи, сам дописував у дужках ім'я Яневого батька як розшифровку – [Вишатич]. На думку Махновця, в усіх текстах як Янь – то і Вишатич, він же “воєвода”.

Нагадаємо – на думку Яременка – Янів було двоє, обидва згадані в одній статті під 1106 р.: один Янь – друг Нестора, другий Янь – воєвода, а *всі літописні згадки до 1106 р. і за Махновцем, і за Яременком стосуються тільки воєводи Вишатича.*

Аналізуємо кожен епізод з Янем окремо, бо факти підлягають систематизації:

- у трьох випадках безсумнівно йдеться про Яня Вишатича (1043 – батько потрапив у полон, 1071 – збирач податі, 1106 – похід на Зарічеськ);

- в інших двох випадках вказано тільки на військову професію

Яня (1089 – “воевода”, 1093 – разом із “смысленими мужаами” в битві на Стугні). Малоімовірно, щоб то був не Вишатич;

– під 1106 р. 90-річний Янь, як бачимо, це – праведник “бо Янь” (не Вишатич);

– під 1091 р. якийсь Янь, якого літописець не назвав по-батькові, а лише “учнем Феодосія-праведника”.

Проаналізуємо текст статті під 1091 р.: йдеться про події 18-річної давнини, тобто, 1073 р. Маємо обмаль підстав, аби вважати Яня, якого відвідав Феодосій, Янем-воеводою. Образ цього Яня зовсім не відповідає рисам, характерним для воеводи-тисяцького, сина Вишати, деякі вчинки якого в молодості надає літопис під 1071 рік: “Янь же, обернувши топір, ударив його обухом і повелів отрокам сікти їх... Янь велів бити їх і повиривати бороди їм розщепом...” Правда, таким чином Янь Вишатич боровся з чаклунами в ім'я віри християнської, але це не ті методи боротьби, яким навчав “синів своїх духовних” Феодосій – “зміцнюйтесь оружжям хресним і вірою непереможною” проти “ворожих стріл диявольських”.

Той Янь, до якого, відповідно до запису 1091 року, приходив Феодосій, навряд чи одержав би від Нестора характеристику “сина духовного Феодосієвого”, якби він бив чаклунів обухом сокири і виривав їм бороди. Адже Нестор теж був духовним сином Феодосія, який і його вчив уповати на “оружжя хресне”, тобто Янь-історик мав спільну духовну основу з Феодосієм і Нестором, що розбіжне з менталітетом Яня-воеводи.

Щось спільне вбачається в менталітеті і в характеристиках, наданих якомусь Яню (під 1091, події 1073) *Яню-історіку* (під 1106)

“жив по закону Божому”	“старець добрий, благ, кроток, смирен”
учень Феодосія-праведника	“не худший первих праведників”
духовний син Феодосія,	мирський духовний син Феодосія
як і Нестор-чорноризець	“багато словес його вписав” Нестор
мощі Феодосія поклали в	“гроб в Печерському монастирі”.
Печерську церкву.	

Отже, мирянин Янь, *дім якого відвідав Феодосій*, не був воєнною людиною, а тільки тезкою воеводи Вишатича.

Хто ж той Янь-мирянин, згаданий під 1091 рік?

Відомо, як чорноризець Нестор характеризував людей із свого оточення:

– про Феодосія у 1073 (запис під 1091) – “Добрий пастух, блажений отець наш, що здолав супротивника диявола і підступи

його переможцем з'явився, ... з *праведниками* упокоївся, ... а моці поклали в *рідній йому церкві*”;

– про Яня у 1073 (запис під 1091 рік) – “Жив по закону Божому, розумна овця доброго пастуха; Феодосій научав його про милість до убогих і про царство небесне, що його прийняти праведникам”;

– про Яня під 1106 рік – “старець добрий, ... муж благ, кроток і смирен, ... не худший *первих праведників*, його ж гроб є в Печерському монастирі, у притворі”, – писав Нестор про свого друга-історика в літописному “некролозі” [8, с. 129, 161].

Аналізуючи, акцентуємо увагу на двох моментах:

– слово – “*праведник*” (1073 року праведник Феодосій научав праведності якогось Яня, 1106 року помер праведник *Янь* – учень праведника Феодосія),

– місце – *Печерська церква* (тут поховані моці Феодосія, який научав праведності якогось Яня 1073 року, та “кроткий” *Янь*, який помер 1106 року).

Тож маємо досить вагомі свідчення, аби припустити, що однодумець Нестора у статті під 1091 рік та його друг-історик у 1106 році – це та ж сама особа. Тільки *Янь* у 1106 році – це дев'яносторічний “благий” “бо *Янь*”, а Янь у 1073 році – той же “бо *Янь*”, але згаданий ще п'ятидесятисемирічним учнем Феодосія-праведника.

Нестор і “бо *Янь*” – обидва “поручені Феодосію Богом, щоб вони спаслись”: Нестор – із “стада чорноризців”, *Янь* – із мирського, але обидва – “сини духовні” Феодосія, однодумці.

Отже, спільність їх духовності та єдине товариське оточення наводять на думку, що нам *пощастило знайти ще одну літописну згадку до 1106 р. про “бо Яня-історика, якийсь “мирянин” Янь, дід якого відвідав Феодосій, на перевірку виявився Янем-істориком.* Факт надзвичайно важливий, зважаючи на історичні перспективи, які відкриваються для подальших досліджень, особливо, якщо усвідомити, що йдеться не про якогось Яня-мирянина, а про “бо *Яня*”.

Чому “бо *Яня*” поховали в Печерському монастирі, та ще й в Успенській церкві?

Відома розповідь Нестора про відвідини ігуменом Печерського монастиря якогось Яня – чи то мирянина, чи то воеводи – і про те, як Феодосій напророчив майбутнє тому Яневі більш ніж за 18 років, тобто записане під 1091 рік сталося у 1073 році.

Проаналізуємо цю подію 1073 року в контексті тих подій,

учасником або свідком яких був чи міг бути “*бо Янь*”. Якщо літописні події розташувати за хронологією, то можна додати багато цікавих деталей до біографії “*бо Яня*”:

– 1073, 22 березня – “І вийшов Ізяслав з Києва, а Святослав і Всеволод увійшли в Київ і сіли на Берестовім, переступивши заповідь отчу” [8, с. 113].

– 1073, 7 травня – Преставився 90-річний засновник Печерського монастиря Антоній Великий Печерський в чернігівському монастирі на Болдиній горі.

– 1073, 15 серпня – “Великий князь Святослав Ярославич та ігумен Печерського монастиря Феодосій заснували Успенську церкву Печерського монастиря”.

– 1073 (як згадка у статті під 1091 рік) – Саме тоді, “коли Феодосій одержав ігуменство, ... особливо дбав про синів своїх духовних, ... іноді в доми їх приходячи і благословення їм даючи ... Так, одного разу він прийшов у дім *Янів* до *Яня* і до жони його Мар’ї, – бо Феодосій любив їх за те, що вони жили обоє по заповіді господній і в любові жили, – так от, коли він якось прийшов до них обох, то поучав він їх про милість до убогих, і про царство небесне, що його прийняти праведникам, а грішним – муку, і про смертний час. Та коли він се говорив, і *про покладання тіл їх обох у гробі*, то сказала їм жона Янева: “хто зна, де ото мене положать?” *Сказав тоді їй Феодосій: “Воістину, де ото я ляжу, там і ти похована будеш”*.

– 1074, 30 квітня – “Дождавшись великого дня Воскресіння Господнього і по обичаю одпразнувавши світло, Феодосій упав у недугу... “

– 1074, 3 травня – “У другу суботу після Паски оддав Феодосій душу в руки Божії і положили його в печері, де ото явив він труди многі”.

– 1075 – “новий ігумен Печерського монастиря закінчив будувати церкву Печерську на підвалинах, зведених Феодосієм”.

– 1089 – “Освячена була церква Печерська святої Богородиці Феодосієвого монастиря”.

– 1091, 13 серпня – “І сказав ігумен Печерський Іоанн і чорноризці, раду вчинивши: “Недобре є лежати отцю нашому Феодосію поза монастирем і церквою своєю” ... За три дні приспівав празник Успіння Богородиці, то повелів Іоанн копати там, де лежать мощі отця нашого Феодосія. Його-таки велінню був я, *Нестор*, грішний,

першим самовидцем, і те, що розкажу, я не із слуху чував, а сам-один був зачинателем... У вівторок присмерком узяв із собою другого брата Марка так, щоб ніхто не знав, прийшов у печеру і, одспівавши псалми, почали копати... І копали ми до полуночі і втомилися ... І коли Марк говорив до мене: “Ударило в било”, – то я сказав: “*Я прокопав уже*”. Та коли я прокопав, обняв мене страх, і став я волати: “Господи, Помилуй!”... І побачивши над печерою три стовпи, яко дуги осяйні, що, постоявши, перейшли на верх церкви, де ото потім похований був святий Феодосій”.

– 1091, 14 серпня – “Ігумен тоді прийшов із двома братами, а я прокопав багато і вліз. І ми побачили моці його... І взяли *моці Феодосієві*, з свічами і з фіміамом, і принесли і положили *у власній його церкві, у притворі на правій стороні*”.

– 1091, 16 серпня – “І збулося пророцтво Феодосієве. Хоча ігумен преставився на вісімнадцять літ раніше, а це збулося, бо в сей рік *преставилася жона Янева* на ім’я Мар’я, місяця серпня в шістнадцятий день. І, прийшовши та співавши належні співи, чорноризці принесли і положили її в церкві *святої Богородиці навпроти гробу Феодосія, на лівій стороні*. Так *збулося пророцтво* отця нашого Феодосія” [8, с. 113, 128, 129].

Так дізнаємось, що у 75 років овдовів “*бо Янь*”.

Але збулося і друге пророцтво Феодосія, про яке Нестор записав теж під 1091 рік, але не нагадав під 1106 рік:

– 1106, 24 червня – “У сей же рік преставився *Янь*... Його ж і гріб єсть *у Печерському монастирі*, у притворі, де лежить тіло його”.

Чого б це тіло Яня-праведника лежало у притворі поруч із мощами святого Феодосія? Тому що праведник? Але в Києві на той час, можливо, Янь не був одним-єдиним праведником серед чорноризців і мирян, то може тому, що *Феодосій пообіцяв жоні Яневій і Яню*, що обидва будуть поховані в одному місці (“покладені тіла їх обох у гробі”), а Марія – “там, де ото Феодосія положать”?

Відзначимо, що спочатку збулося друге пророцтво – поховали Марію в тому ж притворі Успенської церкви, де і Феодосія; а потім перше – поховали *Яня* там, де лежала його жона – в тому ж притворі.

Отже, *Бояна поховали саме в Успенській церкві, бо так напроочив Феодосій*: поховання Марії поруч з Феодосієм, а *Яня* – поруч з Марією, бо був її чоловіком.

Місце поховання Яня – це другий важливий аргумент на користь того, що Янь-історик (похований, як це писав Нестор, 1106 року в

Печерському монастирі поруч з Феодосієм) і *Янь-праведник* (якому Феодосій у 1703 році зробив два пророцтва про майбутнє поховання в Печерській церкві, яка тільки-но була закладена) – *це один і той же “бо Янь”*; він же відомий нащадкам як *Боян*. Тож надалі в нашому тексті називатимемо літописного Яня Бояном, усвідомлюючи, що всі вищезгадані епізоди з *Янем-істориком* є сторінками *біографії героя “Слова...”* Бояна.

Таким чином, стає відомим *точне поховання Бояна: у Печерському монастирі у притворі церкви святої Богородиці на лівій стороні*.

Велич видатного Бояна з'ясовується, коли уявляємо його в товаристві незабутніх сучасників: Антонія, Феодосія, Іларіона, Никона, Нестора.

Феодосій, Боян, Нестор – це, мабуть, перший в Русі своєрідний літературний осередок, вершина освітньої піраміди Києва XI – початку XII ст.

Для більш повного уявлення про творчий доробок кожного з них скористаємось довідником “Українська література в портретах і довідках”.

– Феодосій Печерський [? – 1074, 3 травня (н.ст. 16.05)] – заснував агіографічний жанр в літературі, відомий як автор творів дидактичного красномовства, де висловлюються ідеї нової християнської моралі. Йому приписують близько 20 творів, серед яких – повчання, послання, молитви, сказання, молитва “за всіх християн”, епістолярії, адресовані Феодосієм князю Святославу (не знайдено), 8 повчань “до братії”, 2 послання до князя Ізяслава Ярославича [9, с. 323].

– Нестор [1056–1114] – “...Найочевидніше, що він зробив одну з редакцій літопису “Повість временних літ”, доповнив текст з 1095 по 1111–1113 роки і відредагував його [10, с. 221].

З “Літопису” і “Слова...” з'ясуємо доробок “бо Яня”.

– **“Бо Янь”** [1016–1106, 24 червня (н.ст. 7.07)] – Від Нестора знаємо: “од нього (Яня) ж я чув багато словес, які вписав у *Літописець*” (під 1106 р.). Від автора “Слова...” маємо допоміжні свідчення: *Боянь пам'ятав “перві времена”, “первих князів” (“від Старого Володимирова”), “речі усобиць первих времен” при “Старому Ярославі”, Мстислава, Красного Романа Святославина, був “піснетворцем времені Ярославого”, не дуже вшановував Всеслава Брячиславича, який “скочив к граду Киеву”, знав, як “Олег ступав у золоті стремена в граді Тьмуторокані”, аби “крамолу ковати” з Володимиром Всеволодовичем*

чем за княжий стіл у Чернігові, бачив, як тіло його друга Ізяслава Ярославича везли по Борщеву до Софії “поміж двома угорськими іноходцями” (жовтень 1078 р.)

Ми хотіли б уявити Нестора і Бояна поруч, як двох співрозмовників, для чого не завадило б з’ясувати, в якому віковому співвідношенні вони перебували під час гіпотетичних зустрічей. Це надало б нашій уяві певні риси реальності.

За рік народження Нестора прийнято рік 1056-й.

Сумнів у правдивості цієї дати виникає через те, що вона не відповідає фактам, якими засвідчено прихід Нестора до Феодосія:

– Нестор у літописі: “А коли Феодосій жив у монастирі, ... до нього ж і я прийшов, коли мені було 17 літ” [8, с. 97];

– У “Житті Нестора”: “Когда блаженный Феодосий строил монастырь, блаженный отец наш Нестор пришел у нам. Ему было только 17 лет от роду” [12, с. 327].

Рік 1056-й як рік народження Нестора міг бути в тому випадку, якби розрахунок йшов від 1073 р. Але 1073 року була тільки “основана велика церква Печерська Святославом князем, ігуменом Феодосієм” [8, с. 112], і Феодосій помер 9 місяців потому, 1074 року. Церкву ж, навколо якої згодом виріс так званий “Новий” монастир Печерський, добудували і освятили тільки за 15 років після смерті Феодосія. Отже, Феодосій не міг жити в “новому монастирі”.

Зрозуміло, Нестор прийшов до Феодосія, коли той жив не в “новому”, а в так званому “Старому” монастирі, що на Дальніх печерах, а якщо точніше, то “когда блаженный Феодосий строил монастырь”, той, “старий”.

Отже, якщо ми знатимемо час будівництва монастиря Феодосієм, то від нього відрхуємо 17 років і з’ясуємо рік народження Нестора.

Дата будівництва першоджерелами не зафіксована, але маємо можливість доповнити хронологічну канву подій.

Комплексне дослідження текстів “Патерика Печерського” та “Повісті временних літ” дозволило нам *поточнити час будівництва монастиря* (келій, другої дерев’яної церкви, огорожі) – 1062–1064 рр., а, відповідно, і рік приходу до монастиря 17-річним, то *рік народження Нестора має бути 1046-й*.

Подивимося, що нам дає уточнення дати:

– Нестор був молодшим за Бояна не на 20, а на 30 років;

– Нестор став свідком монастирсько-князівського життя в

Києві не від 1073 року, а від 1063 року він вже знаходився у вирі політичного життя.

Уважно поставившись до тексту літописів і усвідомивши його стосунки з Янем, бачимо, що Нестор не тільки доповнювач тексту з 1094 по 1111 р. Зробимо додаток до довідника “Українська література в портретах і довідках”:

– **Нестор** [1046–1114], автор-укладач першої редакції “Повісті временних літ” “від потопу” до 1093 р. (його попередники: візантієць Георг Амартол, автор “Хроніки” 867 р.; кияни: Никон – 1072–1073 рр., Іоанн – до 1093 р.);

– *свідок історичних подій* 1063–1111 рр., тобто Нестор став самовидцем історичних подій за більш довгий період: це і будівництво новопризначеним ігуменом Феодосієм монастиря на Дальніх печерах з церквою Успіння Богородиці для печерського братства (1063 р.), і перший прихід половців та вигнання киянами Ізяслава (1068 р.), і повернення князя з військом польського короля Болеслава (1069 р.), і прощання помираючого Феодосія з братією (1074 р.). Про подальші події, свідком яких був Нестор, він сам відзначив: розкопував з братом Марком мощі Феодосія (1091 р.), тікав з братією задвірками монастиря від поганого Боянка з половцями (1096 р.), бачив, як покладали у кам’яній Успенській церкві праведника Бояна (1106 р.);

– автор історичних повістей, що за кількістю сторінок складають третину усіх повістей “від потопу” до 1111 р.;

– *доповнив зміст “Літописця Руського” із слів Яня не тільки подією 1073 р. про відвідини Яневого дому Феодосієм, але, незважаючи на свідчення “Слова...” щодо змісту історичних пісень Бояна, подіями більш давніми, аж від часів княгині Ольги* (доведено автором на основі палеографічного аналізу тексту “Слова...”);

– був “духовним сином” Феодосія і “духовним братом” Бояня.

Варто було б з’ясувати рік народження Феодосія, аби у “Довіднику” на місце знаку питання поставити рік народження. Для цього маємо кілька першоджерел:

– “Житие Феодосия”: «И пришел Феодосий к Антонию... и благословил его преподобный Антоний и повелел постричь его блаженному Никону. И тот... постриг... на двадцать четвертом его году, при благоверном князе Ярославe Владимировиче” [12, с. 57];

– “Повість временних літ”: “20 лютого 1054. Преставився великий князь руський Ярослав” [8, с. 98];

– “Літопис Руський”, коментар Л. Махновця: “Є гіпотеза, що Ларіона скинули з митрополитства, і він 7 листопада 1053 р. постригся під іменем Никона в ченці Печерського монастиря”[8, с. 98].

Отже, маємо можливість досить точно визначити час постригу Феодосія Никоном: після 7 листопада 1053 р., але до 20 лютого 1054 р. Позаяк це сталося на двадцять четвертому його році, то *рік народження Феодосія – 1030-й*.

З’ясувавши, що Боян-“бо Янь” (1016–1106) – це реальна історична особа і був у дружніх стосунках з Феодосієм та Нестором, спробуємо визначити місце і час гіпотетичної зустрічі видатної трійці київської еліти. Чи могло бути таке, аби Феодосій, Боян і Нестор зібралися разом, в один день, в одному місці? А якщо було, то при яких обставинах?

Відомо про літописні події, які можуть стати в нагоді в пошуках відповіді на наше питання, таке:

– 1073 – Феодосій в гостях у Яня та Мар’ї;

– 1074, 4 лютого – “Коли ото приходила пора посту, то Феодосій мав звичай у масляну неділю ввечері цілувати всю братію, поучавши їх, як проводити пору посту в молитві... І так він ішов тоді з монастиря... І, ввійшовши в печеру, запирав двері печери і засипав землею, і *не говорив ні до кого*”;

– 1074, 13–19 квітня – “Коли ж настала вербна неділя, Феодосій вийшов із печери, де постився, і, по звичаю, він цілував, вітачесь, братію”;

– 1074, 20 квітня – Феодосій *упав у недугу* у Великий день Воскресіння”;

– 1074, 3 травня – кончина Феодосія.

Отже, в 1073 р. Феодосій з Янем та Мар’єю вже старі знайомі. Янь і Нестор, які належали до “духовних синів” Феодосієвих, певно, вже знали один одного через Феодосія.

Далі будемо діяти методом виключення. Вони могли зустрічатися:

– не 4 лютого – 12 квітня 1074 р., бо Феодосій закрався в печері,

– не після 3 травня, бо це день кончини Феодосія,

– не після 20 квітня, бо Феодосій, “ як впав у недугу”, то спілкувався тільки з братією, яку повелів зібрати для поради, кого поставити новим ігуменом.

Значить, гіпотетична “зустріч трьох” могла відбутися десь 13–20 квітня.

Найбільшим приводом для такої зустрічі вбачається день

Паски, коли на пасхальне нічне бдіння зібрались і чернецтво, і миряни – 20 квітня 1074 р.

Рідкісна подія: в одному місці, в один день поруч опинилися три генії, слава яких не загасла крізь віки:

– Феодосій, який разом з Антонієм започаткував Печерський монастир, дав основи монастирського життя в Русі;

– “*бо-Янь*” – перший відомий “маститий” співець і автор історичних пісень, кумир прийдешніх поетів, незабутній герой “Слова...” Боян;

– Нестор, ще не прийнявши постриг, улюбленець майбутніх істориків, що напише життя Бориса, Гліба, Феодосія, Варлама, третину “Повісті временних літ” і доповнить писане до нього, в тому числі розповіді, які він чув від “старця доброго, маститого *Яня*”.

Никон тоді перебував у Тьмутаракані.

Тепер можемо намалювати картину.

20 квітня (н.ст.. 3 травня) 1074 року. Великодня ніч. Палахкотить море свічок перед дерев'яною Успенською церквою на Дальніх печерах. Службу править 44-річний ігумен Печерського монастиря Феодосій, серед чернецтва – 28-річний Нестор. Серед мирян – 58-річний “бо-Янь” з “женою Марьєю”.

Більш близьке знайомство з культурним київським осередком середини XI ст. дає можливість побачити нові грані творчості київського барда Бояна не в “міфо-поетичній традиції”, а в історичній.

Після усвідомлення місця Бояна поміж таких особистостей, як св. Феодосій і св. Нестор-літописець, само по собі зникає питання: творчість Бояна *християнська чи поганська* [4, с. 54]; стає зрозумілим, що Бояна не могло бути серед тих скоморохів в теремі князя Ізяслава, яких присоромив Феодосій, бо духовний рівень його творчості набагато вищий, ніж нам вбачається в загадкових словах автора “Слова...”: “растѣкашися мислю по древу”.

Як бачимо, правий був В.В. Яременко, який вважав: “Не можна йняти віри, аби автори “Повісті временних літ”, віддаючи належну шану кожному книжнику, не згадали жодним словом славетного Бояна”.

Вивчення “Повісті временних літ” *розширило коло літописних знань про героя “Слова...” Бояня- Яня: у 1016 р. – народився; у 1073 р. (йому 57 років) – дім Яна і Марї відвідав Феодосій; 16 квітня 1091 р. (75 років) – оддовів; 24 червня 1106 р. (90 років) – помер і похований поруч з жоною і Феодосієм у притворі Успенської церкви Печерського*

монастиря з лівого боку, “... де і лежить тіло його”, – записав Нестор, мабуть, трохи пізніше, завершуючи у 1111 р. “Повість временних літ” за три роки до своєї кончини.

Може, так і пролежало б тіло “бо-Яня”-Бояна до наших днів, та 3 листопада 1941 р. воно злетіло у повітря разом із замінованим Успенським собором. Моці св. Феодосія на той час в Успенському соборі вже не лежали, бо ще 1926 р. Києво-Печерський монастир було об’явлено Музейним містечком, і моці позабирали на дослідження.

“Боян – одна з найзагадковіших постатей історії давньоруського письменництва, – писав М.Ю. Брайчевський. – Ми майже нічого не знаємо про його життя та творчість і в той же час дуже чітко уявляємо собі його ідеологічне кредо – випадок просто унікальний у світовій історіософії. Біографічні відомості про Бояна практично відсутні. Єдине, що нам відомо, – це час, на який припадає його діяльність. Найвірогідніше Боян ... народився близько 1000 р.” [14, с. 220–222].

З туману історії поволі виринає образ “соловія” – Бояна, відомого завдяки автору “Слова...”, як взірць для піснетворця.

Кажуть – той, хто знає ім’я – знає таїну. Ми знаємо, що реальне ім’я Бояня походить не від слова “баять” – говорити” [4, с. 331], а від імені Янь і що рік його народження 1016-й. Отже, далі легко виявити, “коли і при якому князі гриміла ліра його”. Досить взяти родовід літописних князів Рюриковичів за тло для життєпису Бояна.

Боян (Янь) був зачатий в рік смерті “того старого Володимира”. Прийшов у світ в рік, яким починались “літа Ярославові” (1016). Вперше прийшло визнання у 18-річному віці, коли проспівав у теремі Ярославу, що тільки-но переїхав з родиною із Новгороду до Києва після смерті Мстислава (1034). Можливо, це було “слово”, присвячене пам’яті брата-суперника, “иже заріза Редедю перед полками Косовськими”.

Боянові було 38, коли помер Ярослав (1054) і на київський стіл сів 27-річний Ізяслав Ярославич, з яким, відчувалось, були однодумцями.

З приходом половців на Руську землю 1068 р. життя при княжому дворі втратило стабільність. Ізяславу довелось тікати до Польщі, а повсталі кияни, пограбувавши княжий двір, полишили серед двору визволеного з порубу полоцького князя Всеслава.

Боян не набивається в товариші новому князю, бо сказав про нього: “Ні хитру, ні горазду... суда Божого не минути”.

За 8 місяців Ізяслав прогнав Всеслава з Києва, а ще за 4 роки Ізяслава з Києва прогнали молодші брати Святослав та Всеволод, “переступивши заповідь отчу”. Цього не схвалював Феодосій, відповідно і його однодумець Боян. Наприкінці 1073 р. Феодосій відвідав дім Бояня (Яня) та Мар’ї, які “жили в любові і по заповіді господній”.

1074 року Святослав спокутував свій гріх: дав землю під будівництво кам’яного Успенського собору: “Великий князь Святослав Ярославич та ігумен Печерського монастиря Феодосій заснували Успенську церкву”. Відомо, що Боян співав пісні княжичу “красному Романові Святославину”. Це було десь поміж 1073 та 1076 роками, бо 1076 року помер Святослав, звільнивши київський стіл для Всеволода, а з поверненням Ізяслава до Києва діти Святославові Роман та Олег тікали від чинного київського князя Всеволода аж до Тмуторокані. На той час вже не стало ігумена Феодосія.

Ізяслав, набравши війська, повернувся з Польщі у липні 1077 р., простив Всеволода, вчинивши мир. Радість Бояня від повернення князя-друга була недовгою. За рік (жовтень 1078 р.) під час бою Ізяслава було підступно вбито ударом списа. Бояню ішов 62 рік. Чи залишився Боян придворним бардом і при наступному князі Всеволоді – стверджувати важко. 16 квітня 1091 р. померла Мар’я і була похована у притворі Успенської церкви Печерського монастиря з лівого боку поруч із Феодосієм, а 24 червня 1106 року помер 90-річний Янь (Боян) і був похований поруч з Мар’єю.

Це все, що ми змогли витягнути про Бояня-Яня з “Повісті временних літ”. Але існує ще кілька джерел медієвістики, які несуть в собі пам’ять про не менш цікаві, на нашу думку, навіть трагічні сторінки життя Боянового.

Проживши довге життя в центрі духовного і політичного осередку, **Янь – прообраз Бояня**, добре “відав” про минуле (“перві години первих князів”) і сучасне (його “багато словес” Нестор вписав у Літописець).

Він був “віщий” не в значенні “постоянного эпитета мудрого ворона» [4, С.333] або чаклуна, провісника майбутнього, а у значенні добре поінформованої людини. “Растѣкашеса мислю по древу” означало не розпливчастість боянкової думки, а стрімкий лет сильних пальців-лебедів піснетворця над “живими струнами”, що натягнуті “по древу” – дерев’яній деці гуслів. Поетичний образ струн, які самі по собі коливались – “сами княземъ славу рокотаху” –

засвідчує знайомство автора “Слова...” з книгами Старого Заповіту: “І сталося, коли грав гусяр, то на Єлисеї була Господня рука” [13, с. 3, 15].

Якщо уважно поставитись до посилань автора “Слова...” на боянові “билини” і “приповідки”, то стане зрозумілим, що всі вони стосувались подій, які він добре відав, бо відбувались вони в минулому – і за його життя, і ще раніше – до народження Бояна.

“*Бо Янь*” – автор історичних “словес”, які стали джерелом історичних знань не тільки для Нестора, але, через повісті Нестора, і для автора “Слова...”.

Позаяк в “Повісті временних літ” нічого не сказано про боянові “приповідки”, але все ж вони були відомі автору “Слова...”, то можемо набратись сміливості і висловити думку, що автор “Слова...” знав ще й історичні пісні, складені “*бо Янем*”, які виконували вже інші “бояни”.

Ті історичні пісні називались “Слово...”. Порівняємо: Честное слово! (рос.), Честне слово (чеськ.), Часна речь (сербськ.), Чесна дума (болг.) – одне й те ж поняття, а в різних словянських мовах висловлені різними словами: “слово” (чеськ.) = “дума” (болг.) = “реч” (сербськ.).

Тоді стає зрозумілим, що саме мав на увазі автор “Слова...”, коли співав про Бояна: “Поняшетъ бо речі (слова, думи. – Л.Н.) первихъ времен усобиці”. Таким чином він віддавав належне Яневі, який знав історичні пісні про давні події. Такі пісні мали іншу назву – “дума”. В Західній Європі піснетворців-музик називали “бардами”, в Україні їх шанобливо називатимуть “кобзарями”, бо ніякі літописи, ніякі вірші не можуть бути такими нетлінними, як пісня, за збереження якої береться народ.

Нам пощастило знайти докази: “*когда и при каком Государѣ гремѣла лира его*” (після 1034 р. до 1078 р.), хоча від 1800 р. вважалось, що про це “ни по чому узнать нельзя...”, зняти з “піснетворця старого времені Ярославового” оманливий образ поганина, чаклуна, мага, шамана, перевертня, дізнатись про його дружину і місце поховання. Не воєводу Яня Вишатича, а піснетворця Яня ми побачили в чудовому товаристві Феодосія і Нестора, які, можливо, всі разом *співали* на службі Божій в Печерському монастирі 20 квітня 1074 р.

То було за часів 47-річного київського князя Святослава, сина Ярославового, коли Олег Святославич ще не був “Гориславичем”,

а 20-річний Володимир Всеволодович – “Мономахом”. Тоді ж, в гридниці, біля церкви Богородиці Марії, Десятинної, під час князівських урочистостей слухали “*бо Яня*” – автора історичних “речей” (“слів”, “дум”).

“Бо Янь бо вѣщій, аще кому хотяше пѣснь творити,...
своя вѣщія пѣрсты на живыя струны вѣскладаше.

Они же сами княземъ славу рокотаху...” –

це співалося вже в наступному столітті – дванадцятому, в іншому теремі – “златоверхому”, іншому князю Святославу – сину Всеволоду та ще Ігорю-князю з братією.

1. *Яценко Б.* Слово о полку Ігоревім та його доба. – К., 2000.
2. *Хоменко О.* Слово о полку Ігоревім // Українська література в портретах і довідках. Довідник. – К., 2000.
3. *Пушкин А.С.* “Как счастлив я...” // Полн. собр. соч. – М.; Л., 1936.
4. *Маркевич В.П.* Музыканты в искусстве Руси и вещей Боян.
5. *Рыбаков Б.* О конструкции “Слова...” и его время. – М., 1985.
6. *Дмитриева Л.А., Виноградов В.Л.* “Слово...” – величайший памятник мировой культуры // “Слово...”. – Л., 1952.
7. *Яременко В.В.* “Повість врем’яних літ”. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990.
8. *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – К., 1989.
9. *Савченко І.* Феодосій Печерський // Українська література у портретах і довідках. Довідник. – К., 2000.
10. *Шевчук В.* Нестор-літописець // Українська література у портретах і довідках. Довідник. – К., 2000.
11. *Мещерский Н.А., Бурыкин А.А.* Реконструкция древнерусского текста “Слова о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве”. Сборник. – Л., 1985.
12. *Патерик Печерский.* – К., 2000.
13. *Старий Заповіт.* Друга книга царів.
14. *Брайчевський М.Ю.* Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. – К., 2004.